УДК 81′282

А.Я. Хөсәинова

ИРКУТСК ӨЛКӘСЕ ТАТАР КҮЧМӘ СӨЙЛӘШЛӘРЕ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ ҺӘМ АЛАРНЫ ТӨРКЕМЛӘҮ МӘСЬӘЛӘСЕ

В данной статье рассматриваются фонетические и лексические особенности татарских переселенческих говоров Иркутской области. Исследуются история переселения и специфические особенности языка татарского населения Иркутской области. Новизна исследования заключается во введении в научный оборот новых диалектологических материалов. Рассматривается проблема классификации переселенческих говоров.

Ключевые слова: переселенческие говоры, материнские говоры, фонетические особенности.

This article discusses the phonetic and lexical features of the Tatar migrant dialects of the Irkutsk region. The article examines the history of migration and specific features of the language of the Tatar population of the Irkutsk region. The novelty of the research lies in the introduction of new dialectological materials into scientific circulation. The problem of classification of migrant dialects is considered.

Keywords: migrant dialects, mother dialects, phonetic features.

Татар теленең күчмә сөйләшләрен өйрәнү диалектологиянең актуаль мәсьәләләренең берсе булып тора. Төрле территориядә таралган сөйләшләр буенча материаллар шактый җыелса да, аерым сөйләшләрнең төрле телләр белән элемтәсе нәтиҗәсендә барлыкка килгән үзгәрешләр һәм ана сөйләшләр (билгеле бер төбәктә таралган сөйләш, аның вәкилләренең бер өлеше күчеп, яңа урында күчмә сөйләш формалаштыра) белән чагыштырма анализ аспектындагы тикшеренүләр бик аз. Әлеге тикшеренүләр бик мөһим, чөнки кайбер күчмә сөйләшләргә (күчеп килүчеләр тарафыннан формалаштырылган, нигездә, башка диалект, чит тел мохитендәге сөйләшләр) тулы нивелировка (тигезләү) процессы яный. Шул сәбәпле җирле материалны җыеп, анализлап, дөрес классификацияләү диалектологларның мөһим бурычы булып тора.

Татар халык сөйләшләре гаять киң территорияләргә таралган. Әлеге территорияләрнең күбесенә татар халкы төрле вакытта һәм төрле юллар белән күчеп килгән. Алар төрле яклардан чыккан кешеләр булып, яңа җирләрдә үсешләре төрле шартларда бара. Боларның барысы да яңа территориядә формалашкан сөйләшләр үсешендә төрлелеккә китерә. Шул ук вакытта сөйләшләрнең барлыкка килүендә һәм үсешендә бер үк закончалыклар да күзәтелә.

Беренчедән, болар – икенчел, соңрак барлыкка килгән сөйләшләр, ягъни күчмә сөйләшләр, алар инде формалашкан диалекталь төрләргә нигезләнә. Икенчедән, яңа урында формалашкан сөйләшләрнең

нигезе беренчел сөйләшләрнең нигезеннән шактый аерылып тора. Өченчедән, соңрак формалашкан сөйләшләрнең үсеше көчле диалектара, телара контактлар шартларында бара. Дүртенчедән, күчмә сөйләшләрнең формалашуына йогынты ясаган экстралингвистик факторлар төрлелеге белән аерыла. Бишенчедән, икенчел сөйләшләрнең формалашуы чагыштырмача соңрак чорда була, шулай булгач, әдәби телнең йогынтысы күбрәк чагыла [Баранникова, 1975, с. 22].

Күчмә сөйләшләр формалашу үзенчәлекләрен классификацияләгәндә ике аспектны да исәпкә алу сорала. Сөйләш төрләрен аерып чыгарганда аларның структуралы үзенчәлекләрен генә түгел, экстралингвистик факторларны да исәпкә алырга кирәк.

Түбәндәге экстралингвистик факторлар аеруча әһәмиятле:

1. Сөйләш вәкилләренең күчү вакыты. Бу фактор ике аспектта мөһим: ул сөйләшнең яңа шартларда үсешен һәм күчеп утыручылар сөйләшенең үзенчәлекләрен, аның тотрыклылык дәрәҗәсен, башка сөйләшләрдән аермасын билгеләргә мөмкинлек бирә. Кайбер очракларда күченү вакытын белү аша ана сөйләш белән уртак диалекталь үзенчәлекләрне аерып чыгарып була.

2. Күчү характеры. Бу аспектта, беренчедән, күчешнең бер вакытта яки төрле вакытта булуын һәм күчешнең киң таралуын яки сирәк очравын аерырга кирәк. Күләмле күчешләр, гадәттә, чагыштырмача бер вакытта булалар; соңрак аларга берешәрләп күчүчеләр кушыла. Әмма бу күчмә сөйләшләр формалашуга зур йогынты ясамый.

3. Тирә-як территориядә яшәүче кешеләр белән мөнәсәбәт. Гадәттә кешеләр яшәгән территорияләргә күчеп утыралар. Һәм нәтиҗәдә җирле халык белән төрле мөнәсәбәтләр туарга мөмкин.

Югарыда әйтелгән кклассификацион билгеләрдән тыш, турыдантуры лингвистик билгеләр дә бар:

1. Диалекталь нигез характеры күчмә сөйләштә аның бөртөрле булуы белән бәйле. Шул рәвешле өч төр сөйләш аерыла:

– монодиалект нигезле сөйләш вәкилләре, нигездә, бер яки берничә, бертөрле, якын сөйләшләр таралган пунктлардан күчеп киләләр;

– бидиалект яисә полидиалект нигезле сөйләшләр вәкилләре төрле урыннардан күчкәннәр, төрле сөйләш вәкилләре булганнар;

– башлангыч күптөрлелек яки яңа территорияләрдә барлыкка килгән шактый үзгәрешләр нәтиҗәсендә диалекталь нигезе аерылмый торган сөйләшләр катнаш нигезле сөйләшләр дип атала.

2. Сөйләш нигезләренең мөнәсәбәт үзенчәлекләре. Бу билге күчмә сөйләшнең диалекталь нигезе һәм тирә-як сөйләшләрнең бөртөрле булу-булмавында күзәтелә. Шулай ук күчмә сөйләш чит тел тирәлегенә эләгергә мөмкин.

3. Ана сөйләшләр белән бәйләнеш үзенчәлекләре. Бу аспект аеруча мөһим, шул ук вакытта аны ачыклау да кыенрак. Күчмә сөйләшләрнең монодиалекталь нигезе булса да, ана сөйләшләрнең хәзерге торышы, күчеш вакытындагыдан аерылырга мөмкин. Күчмә

сөйләш, нигездә, һәрвакыт ана сөйләштән аерылып тора, чөнки башка шартларда үсеш ала, һәм алар аңа көчле йогынты ясый. Әмма аерылу дәрәҗәсе төрле булырга мөмкин. Шуның белән бәйле рәвештә, беренчел һәм икенчел күчмә сөйләшләрне аерырга мөмкин. Беренчелгә төп үзенчәлекләрендә үзләренең баштагы төрен саклаган сөйләшләрне кертәбез. Икенчелләренә – шактый зур үзгәрешләр кичергәннәрен.

4. Икенчел сөйләш сыйфаты. Икенчел сөйләшнең диалекталь нигезен кайвакыт төгәл ачыклау кыенлык тудырырга мөмкин. Еш кына ул катнаш яки күчмә характерда була. Диалектологиядә күчмә характердагы сөйләшләр дип диалекталь нигезе төгәл ачыкланган, шул ук вакытта әдәби телгә яки башка диалектка якынайган сөйләшләр атала. Катнаш сөйләшләрнең диалекталь нигезе авыр билгеләнә, төрле вариантларның кушылуы күзәтелә.

5. Сөйләшнең нинди диалекттан килеп чыгуы. Нинди диалекталь җирлектән күченгәнлек экстралингвистик факторлар белән билгеләнә [Баранникова, 1975, с. 28–29].

Әлеге мәкаләдә татар теленең күчмә сөйләшләре арасыннан без Иркутск өлкәсе татар сөйләшләрен тикшерәбез. Фәндә моңа кадәр бу территориядәге татар сөйләшләрен өйрәнгән хезмәт юк.

Диалектологиядә башка телләр һәм аларның сөйләшләре булган тирәлектәге, ягъни чит телле тирәлектәге сөйләшләр утрау яки анклав сөйләшләр дип атала [Теркулов, 2009, с. 155–159]. Димәк, без тикшергән татар күчмә сөйләшләре дә – анклав сөйләшләр.

Әлеге мәкаләдә без татар күчмә анклав сөйләшләр формалашуда һәм аларның үсешендә югарыда әйтелгән факторларны тикшерәбез.

Өйрәнелгән районнарны авыл хуҗалыгы максатларында үзләштерү Көнбатыш Себердән 500 крестьян гаиләсен күчерү турында 1688 елгы указдан башлана. Крестьяннарның күчеше XIX гасыр ахырына кадәр бара. Бу Никольский Чиркәве (Залари) метрика китапларындагы язмалар белән дәлилләнә. Әлеге христан динендәге крестьяннар белән бергә Көнбатыш Себердә Себер ханлыгы вакытында ук яшәгән татарлар күчкән булырга мөмкин. Бу фикерне региондагы топонимик материаллар да раслый. Без тикшергән җирлекнең топонимикасы, Себер регионындагы татарлар күпләп яшәгән башка төбәкләр белән беррәттән, комплекслы экспедицияләр вакытында өйрәнелә һәм анализлана [Хисамов, Гумеров, 2020, с. 159–169]. Мәсәлән, Залари районының 1798 елгы торак пунктлар исемлегендә Минусинский хуторы бар. Заларидан ерак түгел беренче заимканы – Сейфуллин Заимкасын, татар кешесе нигезләгән булырга тиеш. Шуннан соң шул тирәдә, Мәскәү трактыннан ерак түгел, 1905 елгы карталарда Фахардитов, Каптигулов, Апсолямов заимкалары билгеләнгән [Бобкова, 2009, с. 65].

Әлеге фамилияле кешеләрне сөргенгә җибәрү фактын да читләтеп үтәргә ярамый. Нәкъ XIX гасырда Залари авылында сөргендәге татарлар була, алар фамилияләрен югалтып, яңа кушаматлар ала – Непомнящие, Сантяповы һ.б. Алар Себердә яши башлыйлар, мәчет

төзиләр. Әлеге фамилияләр күптән яшәгән кешеләрнеке, ягъни Столыпин реформаларына кадәр үк булган дип санала. XIX гасырның икенче яртысы һәм XX гасыр башында Көнчыгыш Себердә яшәүчеләрнең саны 2,5 тапкыр арта. 1863 елда ул 1269,4 мең кеше булса, 1897 елда – 2026,3 мең, 1917 елда 3113,4 мең кешегә җитә [Воробьев, 1975, с. 146].

Әлбәттә, Көнбатыш Себер регионнары арасында бу аспектта төрлелек күзәтелгән. XIX гасыр ахырында – XX гасыр башында илнең көньягындагы һәм көнбатышындагы җирләр алынып беткән дияргә мөмкин, һәм күпсанлы күчүчеләр Урал аръягына юнәләләр, Көнбатыш Себердә яшәүчеләрнең саны 6,5% ка арта. Иң зур күчеш агымы – әлбәттә, крестьяннарның яңа җирләргә күченүе. Шушы агымда Урта Идел буе һәм Урал буе татарлары да күчеп утырган. Моны 1897 елда үткәрелгән беренче гомумхалык санын алу вакытында теркәлгән Байкал буенда яшәүче татарларның һөнәрләре турындагы мәгълүматлар һәм башка материаллар раслый [Бобкова, 2009, с. 66].

Югарыда күрсәтелгән тарихи шартларда формалашкан татар күчмә сөйләшләрен, каралган лингвистик һәм экстралингвистик факторларга нигезләнеп, түбәндәгечә бәяләп була. Күчү характерыннан чыгып, әлеге сөйләшләр төрле вакытта күчкән вәкилләр тарафыннан формалашкан. Сөйләш вәкилләре тирә-як территориядә яшәүче халыклар белән тыгыз элемтәдә булган. Сөйләшләрнең нигезе полидиалекталь характерда.

Иркутск өлкәсендә шундый шартларда барлыкка килгән татар күчмә сөйләшләрендә барлык анклав сөйләшләргә дә хас үзгәрешләр күзәтелә. Ана сөйләшләрдә юкка чыккан яки сирәк кулланылган архаик лексик яки грамматик үзенчәлекләр күчмә сөйләшләрдә саклана. Ә икенче яктан, чит телле тирәлек сөйләшләрнең телен лексик, фонетик яктан баета. Түбәндә без Иркутск өлкәсендәге татар сөйләшләренең кайбер фонетик һәм лексик үзенчәлекләренә тукталырбыз.

Фонетик яктан Иркутск өлкәсендәге сөйләшләрдә, башка сөйләшләрдәге кебек [Бадртдинова, 2017, с. 34] авазлар составы әдәби телдәгегә якын. Әмма кайбер үзенчәлекләр күзәтелә. Мәсәлән, [***а***] авазының иренләшү белән беррәттән ачык әйтелеше дә очрый: *алты, бара, кара* һ.б.

Өйрәнелгән сөйләшләрдә аваз тәңгәллекләре еш очрый, мәсәлән, әдәби [***ө***] урынына [*э*] авазы кулланыла: *эченче* – өченче. Кайбер сүзләрдә әдәби [***о***] авазына [***ы***] авазы тәңгәл килә: *тырмыш* – тормыш, *хыдай* – ходай, *кыймак* – коймак. Әдәби телдәге [*э*]/[***е***] урынына [***и***] авазы кулланыла: *ичмәй* – эчми, *пичән* – печән, *ич* – эч, *биз-* без. Билгеле бер төркем сүзләрдә [***о***], [***у***], [***ө***]~[***ү***], [***у***]~[***ы***] сузыкларының тәңгәллеге дә күзәтелә**:** *күреш* – көрәш, *төшәм* – түшәм, *орлыйлар* – урлыйлар*, бутқа* – ботка*, шылай* – шулай*, шыларны* – шуларны*, турмышта* – тормышта*, ырламаска* – урламаска. Кайбер сүзләрдә әдәби [***ы***] сузыгы [***а***] сузыгына тәңгәл килә: *кыстабай* – кыстыбый һ.б.

Тартык авазларның әйтелеше ягыннан өйрәнелгән сөйләшләр әдәби телдән аерылмый. Сөйләшкә хас булган диалекталь үзенчәлекләр дә бар. Мәсәлән, әдәби тел увуляр [*қ*], [*ғ*] тартыклары белән беррәттән тел арты [*к*], [*г*] тартыкларын да куллану күзәтелә.

Тикшерелгән сөйләшләргә сүз башындагы позициядә нигездә *җ*-лаштыру хас: *җук* – юк, *җәшем* - яшем, *җәшел* - яшел, *җаз* - яз, *җегерменче* – егерменче. Ләкин, кайбер торак пунктларда, киресенчә *й*-лаштыру да күзәтелә: *йомга көн* – җомга көн, *ерлар ерлый* – җырлар җырлый.

Бер төркем сүзләрдә әдәби [***б***] тартыгына [***п***] тартыгы туры килә: *пишь, пер, пардым, кәпестә*.

Түбәндәге мисалларда ике сузык арасындагы [***д***] тартыгы урынына иркутск сөйләшләрендә [з] тартыгы кулланыла: *бозай* – бодай, *изән* – идән.

Әдәби телдәге [***ч***] авазына [***с***] авазы тәңгәл килүне, һәм кире күренешне дә өйрәнелгән сөйләшләренең үзенчәлеге дип күрсәтергә кирәк: *бачкыч* – баскыч, *кескенә* – кечкенә.

Аерым сүзләрдә күзәтелә торган тәңгәллекләр: [***к***]/[***т***] *икмәк* – итмәк, [***с***]/[***з***] *сигзян* – сиксән, [***р***]/[***з***] *үткәзәләр* – үткәрәләр, [***з***]/[***с***] *сес* – сез, *бес* – без, [***с***]/ ***[ц***] *цукыр* – сукыр, [***җ***]/[***з***] *кәзә* – кәҗә, [***ч***]/[***тч***] *этчәм* – эчәм, [***к***]/[***г***] *биг* – бик, *бүтәгә* – бүтәкә, [***х***]/[***к***] *якшы* – яхшы, [***р***]/[***р'***] *кур'ам* – күрәм, [***л***]/[***л'***] *бел'ан* – белән, [***н***]/[***н'***] *ән'иләр* – әниләр, [***т***]/[***т'***] *ирт'а* – иртә, *әт'миләр* – әйтмиләр.

Бер төркем сүзләрдә тел очы [**с**] тартыгы үзеннән соң килгән [***ч***] авазына тулысынча охшашлана: *чөйөнче* – сөенче, *бачқыч* – баскыч.

Кайбер сүзләрдә түбәндәге тартыклар төшеп кала: *элкеге* – элеккеге, *муча* – мунча, *йалында* – өй алдында.

Метатеза (янәшә яки арадаш торган авазларның урыну алышу) күренеше түбәндәге мисалларда күзәтелә: *җегеременче – егерменче, азбар иясе – абзар иясе.*

Тупланган материаллар күрсәткәнчә, сөйләшләргә хас лексик-семантик система да татар әдәби теленең сүзлек фондына бик якын. Әмма өйрәнелгән сөйләшләрнең кайбер аерымлыклары да бар. Табылган диалекталь сүзләр тормыш-көнкүрешнең төрле өлкәләренә карый.

Туганлык атамалары: *әтү, әнү, картый, инәй, картәтәй, әтәү, җиңгәчәй, қатын, нәнәй, дәү әти.*

Йорт-җир, хуҗалык атамалары: *саплаяк* – ковш*, бидерә, сәндерә, стайка, ызба, зур пич, табагач, пич алдысында, капка*

Аш-су атамалары: *әпи, икмәк, колак* – кош теле, *бүккән* – татар бөккәне*, умарта* – кош теле*, май ашы* – кош теле*, төрмә* – пирожок.

Әлеге материаллар Иркутск өлкәсендәге татар сөйләшләренең фонетик, лексик-семантик системасының күпкырлы һәм кызыклы булуы турында сөйли. Өйрәнелгән сөйләшләр татар теле диалектлары системасында мөстәкыйль урын алырга тиеш, алар татар теле тарихы, диалектология фәне өчен әһәмиятле сөйләшләр булып тора.

Бу сөйләшләр әдәби телгә якын, шулай да аларның үзенә генә хас фонетик, лексик, грамматик үзенчәлекләр системасы формалашкан. Тарихи чыганаклардан күренгәнчә, өйрәнелгән сөйләшләр вәкилләренең күпчелеге Казан, Уфа губерналарыннан күчеп килгәннәр, нигездә алар – татар теленең урта диалекты вәкилләре, әмма әлеге территорияләрдән һәм Пенза өлкәсеннән күчеп килгән мишәр сөйләшләре вәкилләре дә бар. Үзенчәлекле үсеш алган керәшен сөйләшләре вәкилләре дә бирегә Казан артыннан һәм Башкортстанның Бакалы районыннан күчеп утырганнар. Димәк, Иркутск өлкәсе татар сөйләшләре өчен нигез, ана сөйләш булып казан арты сөйләшләре төркеме, шулай ук Идел буе һәм Урал буе төбәкләрендә таралган урта һәм көнбатыш диалект сөйләшләре тора. Ана сөйләшләр белән уртак үзенчәлекләрдән, мәсәлән, казан арты сөйләшләре төркеме үзенчәлекләре саклана. Шуларның берсе – *анысы, монысы, кайсы, шунысы* алмашлыкларында 3 зат берлек санда икеләтелгән тартым кушымчалары ялгану (*қайсысы, шунсысын),-дагын/-тагын* һ.б. Систематик рәвештә мишәр диалектына хас тел алды [***т***], [***д***], [***с***], [***ц***], [***н***], [***л***] алдында [***-ай***]/[***-әй***], [***-уй***]/-[***-үй***], [***-ый***] дифтонгларын монофтонглаштыру күзәтелә: *әтәбез – әйтәбез, сүлиләр – сөйлиләр, бәли – бәйли* һ.б

Тикшерелгән мәглүматлардан күренгәнчә, күчмә сөйләшләрдә төрле диалектлар, телләр арасындагы элемтәләр чагылырга мөмкин. Аларның баштагы нигезен саклаган хәлдә (лексик фонд, фонетик, морфологик системалар), сөйләшләр актив рәвештә тирәлектәге телләрдән алынмалар алу ярдәмендә байый. Шул ук вакытта, изоляцияләнү сәбәпле, күпчелек диалектизмнар сакланып кала. Тикшерелгән сөйләшләр югалу юлында, чөнки күчеп килгән халыкның яшь буыны татар телен белми диярлек яисә бик начар белә. Әлеге территориядә яшәүче татарларның теле өйрәнелмәгән. Шуңа күрә дә Иркутск өлкәсендәге күчмә сөйләшләрне өйрәнү бүгенге көндә бик актуаль мәсьәлә булып тора.

Әдәбият

Бадртдинова А.А. Урта диалект вокализм системасына күзәтү // Фәнни Татарстан. 2017. № 4. С. 28–34.

Баженова Т.Е. О диагностических возможностях лексики в решении проблемы генезиса переселенческих говоров // Научный диалог. 2016. № 11 (59). С. 16–25.

Баранникова Л.И. Говоры территорий позднего заселения и проблема их классификации // Вопросы языкознания, 1975. № 2. С. 22–31.

Бобкова Г.И. Татарские общины Иркутской губернии (конец XIX – начало XX в.) : монография. – Иркутск: Изд-во Иркут. гос. ун-та, 2009. 219 с.

Воробьев В.В. Формирование населения Восточной Сибири. Географические особенности и проблемы Новосибирск: Наука. Сиб. отд., 1975. 259 с.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. М.: Наука, 1997. – 800 с.

Татар теленең зур диалекталогик сүзлеге / төз.: Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыйкова, Т.Х. Хәйретдинова. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. 839 б.

Татар халык сөйләшләре: ике китапта / Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, Т.Х. Хәйретдинова һ.б. Казань: Мәгариф, 2008. Беренче китап. 463 б.

Теркулов В.И. О методологии исследования анклавного говора // Філологічні трактати. Суми – Харків. 2009. № 2. Т. 1. С. 155–159.

Хисамов О.Р., Гомәров И.Г. Иркутск татарлары тарихында Шәйхулла Шафигуллин (фәнни экспедиция һәм архив материаллары нигезендә) // Эхо веков. 2020. № 1. С. 159–169.

Цаллагова И.Н. Переселенческие говоры дигорского варианта осетинского языка // Известия СОИГСИ. Вып. 17 (56). 2015. С. 89–99.

Хөсәинова Алинә Ямил кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикология һәм диалектология бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре